

КРИМСЬКІ СВЯТІ НА МОЗАЇКАХ І ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

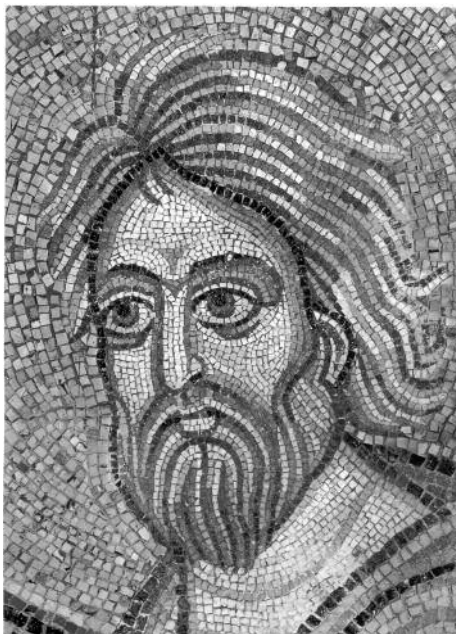
Унікальний за кількістю і підбором персонажів собор святих Софії Київської містив у собі близько п'яти сотень образів. За кількістю зображень святих Софія Київська не має собі рівних з усіх пам'яток візантійсько-балканського кола. Цей грандіозний пантеон християнських святих можна порівняти лише з візантійськими ілюмінованими рукописами агіографічного характеру, що містять зображення численних святих – Менологіями. Особливе місце серед образів мозаїк та фресок Софії Київської належить кримським святам, собор яких очолює апостол Андрій Первозваний, який першим почав проповідувати Слово Боже в Криму і на київських теренах. Кримські землі стали першим поприщем його апостольського служіння.

Апостола Андрія Первозваного з давніх часів вважають провісником християнства на Русі, адже, згідно літопису, він, мандруючи вгору Дніпром, встановив хрест на київських горах і провістив Києву майбутню славу великого християнського міста. Здавна він вважався засновником Константинопольської церкви і сприймався як символ спадкоємності східнослов'янської та візантійської культури, як світоч Церкви Христової і запорука єдності усього християнського світу. Не дивно, що його унікальний за своїм характером мозаїчний образ міститься у святая святих Софії Київської – її головному вівтарі.

Зображений у композиції “Євхаристія”, він разом з іншими апостолами стрімко рухається до Христа, готуючись прийняти причастя. Сповнений дивовижної внутрішньої сили та динаміки, образ Андрія вирізняє скуйовджене зустрічним вітром довге сиве волосся, викладене синіми, блакитними та білими кубиками смальти, розмаїні бганки блакитного і смарагдово-білого одягу передають нестримний поступ до святині. Споглядаючи цей образ, згадуєш його звиязну апостольську “одісею”, зримо відчуваєш, що Андрія – брата апостола Петра і учня Йоанна Хрестителя, ріднить з ними його подвижництво, сила віри, і незламна, енергійна вдача. Серед гурту апостолів у “Євхаристії” образ Андрія найбільш виразний, найбільш емоційний, дивлячись на який розумієш, що ніщо не зможе зупинити апостола, посланого вістити Слово

Боже. Його лик якийсь особливо гостро позначений усвідомленням надзвичайної значимості події, важливості отриманої ним місії.

У атеїстичній радянській історіографії стверджувалося, що легендарну розповідь про руську місію апостола Андрія у 1116 р. вніс у “Повість временних літ” ігумен Видубицького монастиря Сильвестр за наказом Володимира Мономаха, сина Всеволода Ярославича. І лише з того часу розповіді про відвідини апостолом Андрієм землі Руської неодмінно включаються до всіх наступних літописних списків¹. Але віра у проповідь Андрія на Русі живилася дуже давніми джерелами. Вже у “Церковній історії” Євсевія Кесарійського (IV ст.), де міститься канонічна версія розподілу країн між апостолами, повідомляється, що

Мал. 1. Лик св. апостола Андрія.
Мозаїчна композиція “Євхаристія”
Софійського собору

Андрій отримав в уділ Скіфію. В “Ільїній книзі” рубежу XI–XII ст. вже додане речення про уділ апостола Андрія, яке відсутнє в інших текстах і було додане переписувачем – *ск[у]ѡмь • и сугдомь • и въз патрѣ*². Версія відобразилася в найдавнішому літописанні, яке представляє Андрія просвітителем Русі, що свідчить про раннє виникнення його культу на руському ґрунті. У всякому разі, хрестильне ім’я Всеволода Ярославича – Андрій вказувало ідеологічну орієнтацію на апостола Андрія київського княжого дому, що доводило апостольську спадкоємність київської кафедри³.

Можна згадати і лист до руського князя Всеволода Ярославича, написаний від імені імператора Михаїла Дуки (1072–1077) його секретаря

¹ Е.К. Дулуман, А.С. Глушак, *Введение христианства на Руси: легенды, события, факты*, Симферополь 1988, с. 23.

² *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131*. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В.Б Крысько, Москва 2005, с. 300.

³ И.С. Чичуров, *“Хождение апостола Андрея” в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции*, Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей, Москва 1990, с. 8–16.

рем, знаменитим вченим свого часу, Михаїлом Пселлом, з метою сватання за брата імператора дочки Всеволода. Одним із аргументів до тіснішого союзу двох дворів служить тут наступний: “Духовні книги і достовірні історії навчають мене, що наші держави обидві мають одне якесь джерело і корінь, і що одне й те ж спасительне слово поширене в обох, одні й ті ж самовидці божественного таїнства і його вісники проголосили в них слово Євангелія”⁴.

Знаменитий російський візантиніст В. Васильєвський, який ретельно проаналізував історичні звістки про відвідання апостолом Андрієм руських теренів, зазначив, що це сказання, “внесене в наш початковий літопис, ніяк не може вважатися винаходом чи пустою вигадкою місцевого марнославства, але, принаймні, в основі своїй згідне з переконаннями візантійської вченості XI століття і, отже, перебуває в тому чи іншому зв’язку з найдавнішими переказами”⁵.

Давність цього переказу та його побутування на Русі вже за часів Володимира та Ярослава засвідчено безумовним виділенням апостола Андрія серед інших апостолів у вітварній софійській мозаїці, тобто акцентуацією його образу в храмі, що виник у 1011–1018 рр. і став меморіалом хрещення Русі⁶. Ще один мозаїчний образ апостола Андрія, поза сумнівами, містився в купольному барабані Софії. У простінках між вікнами барабана, через які ллється світло в інтер’єр, у давнину було зображено 12 апостолів, але у мозаїці збереглася тільки верхня частина постаті апостола Павла. Позначений печаттю величної монументальності, він, вказуючи на Євангеліє, демонструє вчорашнім язичникам непохитність і мудрість нової віри. Так само і Євангеліє в руках Андрія означало просвітлення ним народу Русі словом Божественної істини.

Не випадковим є й те, що апостолу Андрію присвячений південний вітвар на княжих хорах Софії Київської, фрески яких прославляють родину хрестителя Русі Володимира Святославича⁷.

Святі образи Софії Київської не лише складають її неповторний сакрум, не лише є невід’ємною складовою її досконалого архітектурно-

⁴ В.Г. Васильевский, *Избранные труды по истории Византии*, в 2-х книгах (4-х томах), кн. 1, (тт. 1–2), Москва 2010, с. 427, 714.

⁵ *Ibid.*, с. 632–633.

⁶ Обґрунтування цього датування і концепції храму див. у монографіях: Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К., 1999; 2004 (второе издание); Н. Никитенко, *София Киевская и ее создатели*, Каменец-Подольский 2014; Н. Никитенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К. 2012.

⁷ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К. 2014, с. 271–287.

художнього ансамблю, але й акумулюють у собі надзвичайно цінну інформацію, що дозволяє висвітлити численні історико-культурні проблеми, ключова серед яких – це гостро дискусійне питання часу виникнення головного храму Русі. На неї нанизується цілий комплекс питань як загальноісторичного, загальнокультурного, так і спеціального характеру, дотичних самому храмові. Але при з'ясуванні будь-яких ідейних аспектів іконографічної програми одразу постає першочергова проблема атрибуції персонажів. Щодо мозаїчних образів святих у Софії Київській – труднощів з їх визначенням не виникає, адже вони зберегли давні супровідні написи-імена. Інакше справа виглядає під час атрибуції фрескових образів, позаяк давні написи-імена (дипінті) збереглися не більше, ніж при двох десятках зображень святих. Це, своєю чергою, зумовило складність у визначенні принципів підбору і розміщення святих. Досліджуючи впродовж тривалого часу стінопис Софії у цьому напрямі, а також написи-графіті, що називають святих на фресках, ми визначили близько 150 образів і підсумували власні пошуки у спеціальній монографії⁸. Проте залишається широке поле для подальших пошуків у цій царині, зокрема у визначенні та інтерпретації міні-програм, що складають загальну концепцію монументального ансамблю собору, який у світлі наших досліджень постає грандіозним храмом-меморіалом хрещення Русі, побудованим на межі правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого, у 1011–1018 рр.

Однією з таких міні-програм є концепція “нового Корсуня”, тобто бачення Софії реципієнтом корсунської святості, побудова її сакрального простору (ієротопія) через перенесення сюди святинь цього кримського міста.

Ми вже досить давно звернули увагу на наявність в архітектурно-декоративному ансамблі собору цієї міні-програми, визначивши, що її ключовим персонажем є св. Климент Римський, зображений у найпочеснішій зоні храму – в мозаїчному “Святительському чині” головного вівтаря⁹.

Постать св. Папи Римського Климента входить до розлогого святительського чину, представленого в мозаїці і численних фресках “митрополії руської” великою кількістю образів. Причому не можна не помітити, що автори її стінописної програми акцентували тотожність апостольського та єпископського служіння: апостоли переважно зображені тут як єпископи, тобто вони цілеспрямовано включені до розлогого

⁸ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святих...*

⁹ Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 183–184. Детальніше про св. Климента Римського див. у цьому збірнику: Н. Нікітенко, *Образ св. Климента Римського в мозаїці Софії Київської*, с. 134–143.

святительського чину собору. На наше переконання, такий підхід зумовлений реаліями християнізації Русі, причому наголос ставиться на апостольському характері її Церкви, утвердженої на принесених до Києва Володимиром і покладених у Десятинній церкві святих мощах мужа апостольського Климента Римського.

Знаменним є й присвячення головного жертovníка собору апостолу Петру – вчителю св. Климента, рукоположеного апостолом у єпископи. Згідно отцю церковної історії Євсевію Кесарійському (бл. 263–340), Климент був предстоятелем римської Церкви з 92 по 101 рр. Святі Кирил і Мефодій у “Слові на перенесення мощів Климента Римського” (IX ст.) стверджують, що св. Климент “сподобився прийняти учення з апостолами Петром і Павлом”¹⁰, тобто він рівний первоверховним апостолам.

В Акафісті святому священномученику Клименту читаємо: “Радуйся, наступниче апостольського престолу, радуйся, новий Петре, сяй апостольськими дарованіями”. Згідно “Слову на оновлення Десятинної церкви”, складеному в першій половині XI ст., св. Клименту “Од Рима в Херсон, од Херсона в нашу руську країну створив прийти Христос Бог... тут святі церкви славлять Отця, Сина, Святого Духа, що пришестьям св. Климента сотворися і утвердися”¹¹. Таким чином, руська місія св. Климента рівнозначна апостольському діянню св. Петра¹², який у стінопису Софії Київської виступає прообразом Київського митрополита¹³. Можна згадати, що кафедральний храм Корсуня, відомий у науці як “Уварівська базиліка”, куди поклали мощі Папи Климента після їх обретіння св. Константином Філософом, і де хрестився князь Володимир, був присвячений апостолу Петру¹⁴.

Ідею містичного “вселення” в Софію Київську корсунських святих втілено і у фресках. Велике значення в розумінні програми розпису собору має дослідження фрескової композиції “Святительський чин” північного бічного Георгіївського вівтаря. Композиція розташована в апсиді, по три постаті з кожного боку вікна. Образи святих донедавна залишались

¹⁰ Кирилл и Мефодий, *Слово на перенесение мощей Климента Римского*, Родник злато-струйный: памятники болгарской литературы IX–XVIII веков, Москва 1990, с. 315.

¹¹ *Слово на обновление Десятинной церкви*, Архив русской истории, вып. 1, Москва 1992.

¹² Пор.: *Ильина книга...*, с. 276, 278.

¹³ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 143–147, 149–152.

¹⁴ С.П. Шестаков, *Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Хр.*, Памятники христианского Херсонеса, Москва 1908, с. 19; В.В. Латышев, *Жития св. епископов херсонских*, Записки императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению 8 (№ 3) (1906) 51; С.А. Беляев, *Где крестился князь Владимир?*, Памятники культуры. Новые открытия, ежегодник: 1988 г., Москва 1989, с. 531–540.

невідомими¹⁵. Ситуація кардинально змінилася після виявлення шести графіті, розташованих на рівні ніг кожної постаті. Написи на південній стіні знаходяться праворуч від постатей святих, на північній – ліворуч. Зовнішній вигляд каналів прорізів вказує, що букви були видряпані по сирому фресковому тиньку ще до нанесення фарби. Отже, графіті були виконані під час оздоблювальних робіт з метою чіткого позначення місця розміщення образів у “Святительському чині”, згідно іконографічної програми розпису апсиди¹⁶. Завдяки формі прорізів написи можуть бути впевнено датовані періодом 1014/1015–1018 рр., коли тривали роботи з оформлення інтер’єра Софії Київської¹⁷. Форми написання букв не суперечать такому датуванню. Отже, можемо зробити висновок, що ці графіті є додатковим підтвердженням тому, що ще до початку будівництва храму складалася його іконографічна програма, яка відображала місцеві церковно-політичні запити¹⁸.

Всі вказані написи виконані грецькою мовою, подібно до тих, що розміщені біля святителів в апсиді Михайлівського¹⁹. Однак у нашому випадку автором свідомо опущені грецькі закінчення слів. Такі факти відомі в грецькій епіграфіці XI ст. Наприклад, їх відмічала О. Скржинська у зв’язку з дослідженням напису на мармуровій плиті XI ст. з Керченського музею²⁰. Таким чином, вдалося з’ясувати, що у “Святительському чині” Георгіївського вівтаря зображені свв. Епіфаній, Павло Сповідник, Вассіан, Прокл, Мартин та Власій²¹.

Як показали наші дослідження, в стінопису вівтаря, присвяченого св. Георгію Великомученику, який є символом перемоги християнства над язичництвом, серед мученицьких діянь святого обрані ті моменти, які підкреслюють його місіонерське служіння вірі²². Образи персонажів “Святительського чину” повністю відповідають цій ідеї. Святителі Власій і Вассіан проповіддю і подвижництвом утверджували перемогу християнства над язичництвом, а Епіфаній, Павло, Мартин і Прокл – істинної віри над ересями²³.

¹⁵ *Собор Святої Софії в Києві: книга-альбом*, автор тексту Г.Н. Логвин, К. 2001, с. 122.

¹⁶ В.В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. I: приділ св. Георгія Великомученика, К. 2010, с. 54, 65, 67, 74–76.

¹⁷ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 2004, с. 238; Н.М. Нікітенко, М.М. Нікітенко, *Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень*, Архітектурна спадщина України 3 (ч. 1) (1996) 33–35.

¹⁸ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 181.

¹⁹ С.А. Высоцкий, *Киевские граффити XI–XVII вв.*, К. 1985, с. 25, рис. 3, 4, 5.

²⁰ Е.Ч. Скржинская, *Русь, Италия и Византия в Средневековье*, Москва 2000, с. 95–96.

²¹ В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 374–376.

²² Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 197–199.

²³ В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 376.

Мал. 2. Фресковий образ св. Мартина, Папи Римського. Георгіївський приділ Софійського собору

Подібно мозаїчному “Святительському чину” центральної апсиди, фресковий “Святительський чин” Георгіївського вівтаря починає образ св. Епіфанія Кіпрського. Його образ був обраний завдяки хронологічному збігові дня пам’яті цього святителя з днем освячення “материнської церкви” (ecclesia matrix) Русі – Богородиці Десятинної (12/25 травня), позаяк такі факти набирали сакрального значення. Саме тому в ряду визначних представників Вселенської Церкви першим поставлений той святитель, день пам’яті якого розпочинає хронологічний відлік історії Руської Церкви²⁴.

Цікаво, що до цього ряду введений і знаменитий кримський святий. Йдеться про св. Мартина, Папу Римського (649–653/655, пам’ять 14 квітня), меморій якого зберігся в середньовічному Херсоні (античному Херсонесі Таврійському). Він зображений на південній стороні апсиди другим (якщо

²⁴ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 178–180.

рухатися у напрямі до сходу). До 649 р. св. Мартин Сповідник був папським нунцієм у Константинополі. Постраждав за відмову прийняти догмати монофелітів – прихильників вчення про те, що хоча у Христа є дві природи – божественна і людська, але лише одна воля – божественна. Цього вчення притримувався Константинопольський патріарх Павло II (641–653), якого підтримував імператор Констант II (641–668). Ставши Папою, Мартин на першому ж Латеранському соборі 649 р. піддав монофелітів анафемі як еретиків і засудив едикт Константа II, який забороняв засудження монофелітства. Розгніваний імператор наказав воєначальнику Олімпію доставити святителя Мартина на суд. Та Олімпій, прибувши до Рима, злякався духовенства і народу, що зійшлися на Собор, і підіслав воїна, щоби таємно вбити святого Папу. Коли вбивця наблизився до Мартина, то несподівано осліп. Наляканий Олімпій спішно виїхав на Сицилію і незабаром був убитий у бою. У 654 р. імператор послав до Рима з цією ж метою іншого воєначальника, Феодора, який пред'явив Мартину тяжкі звинувачення в таємному спілкуванні з ворогами імперії – сарацинами, хулінні Пресвятої Богородиці та неканонічному вступі на папський престол. Попри всі докази невинності Папи, він був схоплений і засланий на о. Наксос в Егейському морі. Цілий рік томився Мартин на цьому майже безлюдному острові, терплячи поневіряння і знущання сторожі. Потім змученого бранця направили в Константинополь на суд. Хворого старого мучили по дорозі, потім на ношах принесли на суд, влаштували над ним несправедне судилище, де грубо наказали йому піднятися і відповідати стоячи, звинувативши в злочині проти імператора. Зрештою, вмираючого відправили на заслання в далекий Херсон, де святитель і помер 16 вересня 655 року. Незадовго до смерті Папа писав в одному зі своїх листів: “Хліб відомий тут тільки по імені... Я дивувався і дивуюся байдужості моїх друзів і рідні. Вони забули про моє нещастя. Здається, не хочуть навіть знати, існую я ще на світі чи ні. Хоча римська церква і не має грошей, але вона багата по милості Божій хлібом, вином і всім потрібним для життя. Очевидно, на людей напав страх, так що вони цураються навіть виконання заповідей Божих, страх там, де не повинно бути ніякого страху”. Єресь монофелітів була засуджена на VI Вселенському соборі в 680 р.. Мощі святого Папи Мартина Сповідника були перенесені до Константинополя, а потім до Рима²⁵. Спочатку ж він був

²⁵ *Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского*, кн. 8 (апрель), К. 1999, с. 201–210; С.Б. Сорочан, *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры, ч. 2, X. 2005, с. 1289.

похований у кримському Херсоні, в храмі заміського монастиря Богоматері Влахернської, з яким дослідники ототожнюють Південний заміський хрестоподібний храм; мощі святого були наділені цілющою силою і приваблювали до себе велику кількість богомольців²⁶. Вочевидь, цей факт сприяв розміщенню образу Папи Мартина в одному з вітарів кафедрального храму Києва, позаяк засновник собору Володимир охрестився в Херсоні/Корсуні, тож мав вшанувати там його святиню. Цілком вірогідно, що князь міг привезти до Києва частку мощів св. Мартина Сповідника.

Вшанування корсунських святинь особливо виразно простежується у південній внутрішній галереї Софійського собору. Ця частина собору розписана численними зображеннями Святих Отців, тож ми назвали її “папертю святителів”²⁷. Оскільки монументальний живопис собору має функціональний характер, тобто тісно пов’язаний з відправами й обрядами, що відбувалися в Софії, припускаємо, що в цій галереї могли стояти представники торгово-купецьких кіл, адже центральним образом тут є маєстатичне фрескове зображення постаті святителя Миколая Мирлікійського – покровителя торгівлі та мореплавства, яке в давнину було оббите срібним або мідним окладом, від якого на фресці простежуються шляпки маленьких цвяшків. Неподалік – фреска також із ростовим зображенням святителя Фоки Синопського († 117 р.), патрона мореплавців. На цій фресці читається графіті XI ст.: “Святѣи Фоко иже поручѣнъ отъ Бога плаваюциимъ въ мори правителе направи мя потопляема вълнами [житиисками]” “Святий Фока, поручений від Бога плаваючим у морі, правитель, направ мене, потоплюваного хвилями житейськими”²⁸. Фока зображений з веслом у руці, оскільки був покровителем кормчих. Звернення до патрона мореплавців у формі молитвословного вірша міг залишити знавець гімнографії²⁹.

Культ св. Фоки був поширений у містах Понту (Причорномор’я), позаяк він був синопським єпископом. У Корсуні склався місцевий культ св. Фоки – тут у портовому районі існував храм св. Фоки Синопського і при ньому богадільня (птохіон) його імені для убогих і немічних моряків, зображення святого поміщали на поховальних пам’ятках, паломницьких реліквіях і побутових речах. На одному зі знайдених археологами кера-

²⁶ С.Б. Сорочан, *Op. cit.*, с. 787–819, 1302–1307.

²⁷ Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Собор святих...*, с. 288–297.

²⁸ В.В. Корнієнко, *Нові дослідження епіграфічного корпусу середньовічного Києва: графіті на фресці “Святий Фока” в Софійському соборі*, Сівєрщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007), Суми 2007, с. 55–57.

²⁹ *Ibid.*, с. 57.

мічних рельєфних штампів для відбитків зображень св. Фоки є напис: “Благословення св. Фоки птохіона Херсонеса”³⁰.

До кола корсунської тематики входить також зображення в західній арці південної галереї погруддя св. мученика Созонта, що зберегло давній напис-ім’я. У корсунській церкві св. Созонта “близ забрал сущу” була поставлена рака св. Климента одразу після знайдення його мощів св. Константином Філософом; раку потім перенесли в головну соборну церкву міста³¹. Агіографічні джерела називають цю церкву, що ототожнюється з виявленою археологічно Уварівською кафедральною базилікою, церквою Святих Апостолів (Петра й Павла), Апостольською церквою³². Після смерті у 869 р. св. Константин Філософ був похований у церкві св. Климента в Римі³³.

Напроти св. Созонта зображений св. архідиякон Єрмил, хоча парним святим останнього був Стратонік³⁴, тобто в композиційній симетрії Созонт – Єрмил можна вбачати не агіографічний, а концептуальний взаємозв’язок. Оскільки образ св. Созонта напевно містить алюзію на корсунські меморії св. Климента, висловимо припущення, що в даному разі образ св. Єрмила, імовірно, містить аналогічний натяк³⁵.

Неподалік від зображень свв. Созонта і Єрмила, там, де південна внутрішня галерея поєднується із західною, на східному пілоні південно-

³⁰ С.П. Шестаков, *Op. cit.*, с. 27–28; В.М. Зубарь, Ю.В. Павленко, *Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси*, К. 1988, с. 62, 64.

³¹ См.: С.Б. Бернштейн, *Константин-Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности*, Москва 1984, с. 72; А.И. Романчук, *Западный загородный храм Херсонеса*, ВВ 51 (1990) 166–172.

³² См.: С.Б. Сорочан, *О храме Созонта, “доме св. Леонтия” и мартирии св. Василия в раннесредневековом Херсоне*, *Античная древность и средние века* 34 (2003) 149.

³³ С.Б. Бернштейн, *Op. cit.*, с. 104.

³⁴ Свв. Єрмил та Стратонік (пам’ять 26 січня), за походженням слов’яни, постраждали за імператора Ліцинія (308–324), коли після тортур були утоплені в Дунаї. Тіла святих на третій день були знайдені християнами на березі річки і поховані недалеко від міста. Отже, як і у випадку з Климентом, освячені тілами мучеників води чудесно повернули їх людям. Чесні глави Єрмила і Стратоніка знаходились у храмі святої Софії в Константинополі, де в 1200 р. їх бачив руський паломник Антоній: *Книга Паломник: Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г.*, под ред. Х.М. Лопарева, *Православный Палестинский сборник* 51 (1899) 2.

³⁵ Ім’я Єрмил у перекладі з грецької дослівно означає “з Гермесового (храмового) гаю”. Саме ж ім’я “Гермес” означає купу каміння чи кам’яний стовп, якими в античності позначались місця поховань. Гермес пов’язувався із заупокійним культом, бо вважався провідником душ померлих. Див.: *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т.*, Москва 2000, т. 1, с. 292–294. Тобто, композиційне поєднання образів свв. Созонта та Єрмила може натякати на сотеріальну місію акту набуття і перенесення мощів св. Климента з морських глибин на святу землю Корсуна, а звідти – до Києва.

західного кутового компартимента, є зображення святителя Петра Александрійського. Цього персонажа ми визначили³⁶ завдяки аналогічному образу святого з написом-іменем у церкві Спаса на Нередиці³⁷ і в Бачковській костниці³⁸. Нашу атрибуцію прийняли московські мистецтвознавці³⁹.

Священномученик Петро, архієпископ Александрійський, був сучасником єресіарха Арія, якого він прокляв, відлучивши від Церкви. Прийняв смерть у 311 р. під час гонінь Максиміана. За переданням, у ту ніч, коли обезглавили св. Петра, одна свята діва почула голос із неба, який проказав: “Петро – начало апостолів, Петро – кінець александрійських мучеників”. На нашу думку, образ Петра Александрійського розміщений у цій частині храму не випадково, адже його пам’ять святкується спільно з пам’яттю св. Климента Римського, 25 листопада.

З корсунським культом св. Климента можна пов’язати й образ святителя Ігнатія Феофора (Богоносця), що фігурує в арці над Фокою Синопським; біля Ігнатія зберігся напис-ім’я. Як і Климент, антиохійський єпископ Ігнатій був мужем апостольським, рукоположеним св. апостолом Петром і постраждалим за імператора-язичника Траяна. Як і св. Фока, він – кормчий Церкви, який, як співається в гімні на його честь, “кормилом молитви й посту, невтомністю в ученні, ревністю духу протистояв хвилюванню, щоб не потонув хто з малодушних чи недосвідчених”. Відомо, що мощі св. Ігнатія Богоносця покладені в церкві Климента в Римі й шануються там донині⁴⁰. Зараз у цій римській базиліці почивають мощі св. Климента, Ігнатія Богоносця та рівноапостольного Константина Філософа.

Важливо й те, що життєдіяльність цих святителів, їх учення мало колосальне значення для молоді Руської Церкви. Це особливо виразно простежується в наявності тут образу св. Ігнатія Богоносця, присутнього також поблизу присвяченого апостолу Петру жертовника Софійського собору. Про життя та діяльність святого Ігнатія збереглися відомості в “Церковній історії” Євсевія Кесарійського (кн. 3, 36). Він засвідчує, що св. Ігнатій був другим після ап. Петра єпископом Антиохійським (за

³⁶ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 184; Н. Никитенко, В. Корнієнко, *Собор святых...*, с. 112–113.

³⁷ Пор.: Н.В. Пивоварова, *Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: Иконографическая программа росписи*, Санкт-Петербург 2002, с. 35, 37, 42, 43, 144, илл. 22, 203.

³⁸ Пор.: Е. Бакалова, *Бачковската костница*, София 1977, рис. 15.

³⁹ Див.: Н.В. Герасименко, А.В. Захарова, В.Д. Сарабьянов, *Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи*, ВВ 66 (91) (2007) 207.

⁴⁰ Сергий (Спасский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, Москва 1997, т. III: Святой Восток, части вторая и третья, с. 43.

іншою версією – третім після єпископа Евода, святого апостола від 70-ти). На Антіохійській кафедрі він був приблизно з 68 р. Св. Йоанн Златоуст у “Похвальному слові Ігнатію” стверджує, що він “близько спілкувався з апостолами”, “з ними виховувався і скрізь при них перебував”, що влада єпископства була вручена йому святими апостолами і “руки блаженних апостолів торкалися священної глави його”. Блаженний Єроним у своїй “Хроніці” зараховує св. Ігнатія до слухачів і учнів св. Йоанна Богослова. Можна припустити, що в молоді роки св. Ігнатій був знайомий зі свв. апостолами Петром і Павлом, які проповідували в Антіохії.

Мал. 3. Фресковий образ св. Ігнатія Богоносця.
Південна внутрішня галерея Софійського собору

У більш пізніх пам’ятках, зокрема у св. Симеона Метафраста, св. Ігнатій іменується “Богоносцем”. Щодо походження цієї назви існує кілька думок. По-перше, припускають, що св. Ігнатій був саме тим отроком, якого Ісус Христос брав на руки, щоб поставити як приклад Своїм ученикам, які вели суперечку про першість (пор.: Мф 18:2–5). Однак проти цієї версії виступає свт. Йоанн Златоуст, який говорить, що св. Ігнатій не бачив Господа по плоті. По-друге, деякі Святі Отці стверджують, що іменування “Богоносець” св. Ігнатій отримав від того, що він був істинним і ревним носієм Бога в своєму серці до кінця своїх днів.

Святому Ігнатію належить встановлення у церковному богослужінні антифонного співу. За переданням, в особливому видінні він удостоївся побачити небесне богослужіння і почути ангельський спів. За зразком ангельського співу він ввів на богослужіннях антифонний спів, в якому два хори чергуються і ніби перекликаються. Цей спів із Сирії

Мал. 3. Фресковий образ св. Капітона.
Південна внутрішня галерея
Софійського собору

швидко поширився у древній Церкві. Цей знаменитий святий – автор цілого корпусу послань, написаних до малоазійських Церков і пронизаних лейтмотивом єдності Церкви. Св. Ігнатій Богоносець помер мученицькою смертю в Римі за імператора Траяна, який наказав кинути його на розтерзання звірам. Вірні збирали кості св. Ігнатія і поховали у Римі. Традиційно дату мученицької кончини позначають 107 р., але дослідники схиляються до більш пізньої дати (110–117 рр.). Згодом святі мощі відіслали до Антіохії, де їх поховали у храмі на дафнійському передмісті. У 450 р. святі мощі перенесли до нової церкви, збудованої на місці зруйнованого язичницького храму богині Фортуни. Мощі св. Ігнатія прославилися численними чудесами. У середині VII ст. їх перенесли до Рима в церкву св. Климента⁴¹.

Виразний акцент, поставлений у стінописі Софії Київської на ключовому тут образі св. Климента та на пов'язаній із ним корсунській темі, відчувається і в розміщенні напроти св. Фоки, під образом св. Ігнатія Богоносця, постагі святиителя Капітона, яку вдалося атрибувати завдяки знайденим на ній В. Корнієнком двом графіті, що називають його ім'я – «святий Капітон»⁴². Св. єпископ Капітон – один із семи єпископів Херсонських

⁴¹ *Ігнатий Богоносец*, Православная энциклопедия 21 (2009) 138–147.

⁴² Н. Нікітенко, *Собор Святої Софії в Києві. Історія, архітектура, живопис, некрополь*, Москва 2008, с. 201–202; Н. Нікітенко, *Святая София Киевская*, К. 2008, с. 236–237.

(тобто Корсунських), посланий Константином Великим (306–337) у 325 р. “до нечестивого херсонського народу”.

У “Житіях святих єпископів Херсонських” розповідається про чудо, звершене св. Капітоном для переконання язичників у правоті Христової віри. Святитель увійшов до розтопленої херсонітами палаючої печі та стояв у ній впродовж години, молячись Богові. Полум’я, торкнувшись його риз, не нанесло йому жодної шкоди. І тоді, набравши у фелон палаюче вугілля, Капітон вийшов неушкодженим до народу. І гучно, наче одними устами проголосив народ: “Єдиний Бог християнський, великий і могутній: неопалимого зберіг у печі раба свого!” Так усе місто херсонітів і країна та прийняли християнську віру, переконані тим чудом православним⁴³. А Капітон звелів побудувати хрещальню над міським обривом, де раніше вклонялися ідолам. І у тій хрещальні охрестив Капітон весь народ херсонський. Потім побудував він у місті храм св. Петра. Про чудо повідомили Константину Великому, і на Першому Вселенському соборі повідали Святим Отцям. Ще кілька років Капітон був єпископом Херсона. Одного разу він здійснив поїдку до Константинополя, але буревій заніс його корабель в устя Дунаю. Тубільці захопили всіх людей, що були на кораблі, та потопили їх у ріці. Це сталося 21 грудня, але Церква шанує пам’ять св. Капітона 7 березня, на день семи святих єпископів Херсонських⁴⁴.

“Житія святих єпископів Херсонських” мали велику популярність у всьому християнському світі, дійшовши до нас у численних списках грецькою, латинською, грузинською, вірменською та старослов’янською мовами⁴⁵. Найдавніші зі списків, що збереглися (грецькою і старослов’янською мовами), датуються XI ст. Зрозуміло, що образ св. Капітона – хрестителя Херсонеса, звідки прийшло на Русь християнство, сприймався як знаковий у новоствореному Києві.

Це тим більш вірогідно, що княже подружжя хрестителів Русі – Володимира і Анни, судячи з усього, було добре знайоме з переказом про чудо св. Капітона, що повторилося за часів Македонської династії в історії з наверненням росів (русів). У “Життєписі Василя”, написаним

⁴³ У західному районі Херсонеса посередині одного з храмів археологи знайшли рештки печі. Можливо, це та сама піч, де сталося чудо св. Капітона. Див.: К.Э. Гриневич, *Четырехаспидное здание в Херсонесе (Новая попытка его объяснения)*, [в:] С.Б. Сорочан, *Византийский Херсон. Очерки истории и культуры*, X. 2005, ч. 2, с. 1586–1591.

⁴⁴ Див.: В.В. Латышев, *Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты (ИРАН, Историко-филологическое отделение, записки, т. 08, № 03)*, Москва 2011; [Електронний ресурс], режим доступу: <http://static.my-shop.ru/product/pdf/88/877200.pdf>.

⁴⁵ Див.: Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Т.Э. Саргсян, С.Б. Сорочан, А.К. Шапошников, *Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического*, X. 2012.

дідом княгині Анни Константином Багрянородним, розповідається про те, як за імператора Василя I Македонянина (867–886) – засновника Македонської династії, з якої походила Анна, та патріарха Ігнатія (867–877) на Русь був посланий архієпископ, що мав повернути “войовничий і безбожний” народ росів. З цією метою єпископ запропонував варварам св. Євангеліє і розповів про деякі чудеса Спасителя; звернувся святитель за прикладами і до Старого Завіту. Росів особливо вразила історія чудесного спасіння Богом укинутих у піч трьох отроків, тож вони почали вимагати повторення чуда. Святитель вкинув у піч Євангеліє, яке після того, як вогонь згас, виявилось неушкодженим. Вражені чудом варвари без вагань прийняли хрещення. На думку М. Брайчевського, це сталося за часів Аскольда⁴⁶. Цікаво, що три отроки юдейські, які відмовились вклонитись золотому істукану і були чудесно врятовані ангелом у печі вогняній, тричі зображені в стінописі Софії Київської, в тому числі і в сюжеті “Три отроки в печі вогняній”⁴⁷.

Тому цілком логічно зробити висновок, що, так само як Десятинна церква зі своїми корсунськими реліквіями і священнослужителями стала для Русі власним “новим Корсунем”⁴⁸, Софія Київська сприймалась прямою спадкоємицею корсунської святості. Загалом же з повним правом можна сказати, що історія Русі-України кривно пов’язана з історією Криму, що став колискою київського християнства.

⁴⁶ Див.: М.Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, К. 1988, с. 50–51.

⁴⁷ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 157–158.

⁴⁸ Пор.: Я.Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989, с. 28.